

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/2

Dinler Tarihi Araştırmaları-II

(Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	75059
Tas. No:	209 DİN.T

ANKARA

2000

HİNDÜİZM'DE DİN VE DİN ANLAYIŞI: DHARMA KAVRAMI

Y.Doç.Dr.Ali İhsan YİTİK*

D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi

Beyruni, *Tahkik* isimli eserinin ilk sayfalarında, okuyucularını, Hindûların her bakımdan müslümanlardan farklı oldukları konusunda uyardıktan sonra, Hinduizm'in yabancılar tarafından anlaşılmasını zorlaştıran nedenleri sıralar. Bunlardan ilk ikisi şöyledir;

Beyruni'ye göre birinci neden, Hint kutsal metinlerinin orijinal dili olan Sanskritçedir. Bu dil, grameri ve fonetik yapısı itibariyle öğrenilmesi zor bir dildir. Aynı kavramın birden fazla anlamda kullanılabilir oluşu ve değişik durumlar için aynı kipin kullanılması bu güçlüğü daha da artırır. Öyle ki, eğer konuya aşina değilseniz, kök anlamından hareketle herhangi bir kavramı anlayabilmeniz neredeyse imkansızdır. Yine, Sanskritçe'de bizdeki bir tek harfe karşılık bazen 4 (örneğin, 49 harften oluşan Sanskrit alfabesinde, telaffuzları birbirinden farklı 4 adet *t*, *d* ve *n* harfi vardır) bazen de 3 harfin bulunması (örneğin, üç ayrı *s* harfi vardır) sözkonusu dilin yabancılarca anlaşılması ve konuşulmasında önemli sıkıntılar ortaya çıkarır.

Ona göre, bütün bu zorluklara, manzûm eserlere vezin zarûretinden ötürü yapılan ilâve veya imâleler ile özellikle yazma eserlerde pek sık rastlanan yazım hataları da eklenince, kutsal metinlerin anlaşılması neredeyse imkansız hale gelir.¹

Hinduizm'in anlaşılmasını güçleştiren ikinci neden, Hindûların din anlayışlarının bizden tamamen farklı oluşudur. Sanki, diyor Beyruni, bizim inandığımız hiçbir şeye onlar inanmaz. Ya da onların inandıkları şeylere bizler inanmayız. Genelde, din konusunda aralarında şiddetli tartışmalara rastlanmaz, onların dine dair tartışmaları daha ziyade kavramlar üzerindedir.²

---

* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ *Alberuni's India*, Ed. Dr.Edward C.Sachou, Delhi, 1964, s.18-19.

² a.g.e. s.19-20.

Zikredilen bu güçlükler, özellikle bu yazımızda ele almayı düşündüğümüz Hindûların din anlayışları ve *dharma* kavramı konusunda çok bârizdir. Çünkü, herşeyden önce Hinduizm, İslâmiyet veya diğer Ortadoğu kökenli dinler gibi antropomorfik Tanrı merkezli ve böyle bir Tanrı anlayışına dayalı olarak şekillenmiş inanç ve ibadet sistemlerinden oluşan bir din değildir. Vedalar dönemindeki dinî anlayış büyük oranda bu nitelikte olmasına karşılık, sonraki dönemlerde monist ve insan merkezli bir din anlayışı Hint dünyasında hâkim olmuştur. İkinci olarak *dharma* terimi, herşeyden önce *din* kelimesinin Sanskritçe karşılığı kabul edilmekle birlikte, bu anlamı dışında Hindû kutsal literatüründe onbeş farklı anlamı daha bulunan bir kavramdır.³ Bu anlamlar arasında önemli benzerlik bulunsa veya onları aynı prensibin muhtelif alanlara uygulanmasından kaynaklanan önemsiz farklılıklar şeklinde değerlendirmek mümkün olsa bile, *dharmanın*, herhangi bir kutsal metinde hangi anlamda kullanıldığını kavramak pek kolay değildir. Dolayısıyla *dharma*, Hindûların önemli kavramlarından biri olmasının yanısıra, aynı zamanda, özellikle dıştan biri tarafından anlaşılması en zor kavramlardan biri olarak kabul edilir.⁴

Dharma, **desteklemek, beslemek ve bir arada tutmak** gibi manâlara gelen Sanskritçe dhr kökünden türeyen bir kavramdır. Kelime anlamı itibariyle, **"din, şeriat, örf-adet, fazilet, görev-sorumluluk, hakikat, ilâhi adâlet, kendini Tanrıya adama, ahlâk, bir şeyin doğası veya karakteri, temel niteliği veya özü, uygunluk, kurban töreni, iyi arkadaşı, fedakarlık, davranış ve tarz"** anlamlarında kullanılır. Bunların yanısıra *dharma*, aynı zamanda ölüm Tanrısı Yama'nın ve Pandû kardeşlerin en büyükleri olan Yudhisthira'nın da ünvanıdır.⁵

Kavram olarak ise, *dharmanın* daha ziyade şu anlamlarda kullanıldığı söylenebilir;

---

³ Bkz. Shivesh Chandra Thakur, *Christian and Hindu Ethics*, London, 1969, s.112; William K. Mohany, "Hindu Dharma", *Encyclopedia of Religion (I-XVI)*, Ed. Mircea Eliade, IV/329-332.

⁴ *Dharma* terimini tercüme konusunda çekilen sıkıntılar için bkz. *The Laws of Manu*, Translated by W.Doniger-Brian K. Smith, Penguin Books, 1991, lxxvi-lxxviii.

⁵ Vaman Shivram Apte, *Sanskrit-English Dictionary*, Delhi, 1988, s.268.

a) Herşeyden önce *dharma*, âlemin doğasında, özünde varolduğu kabul edilen kozmik bir yasadır. O, âlemdeki dengeyi sağlayan, buradaki çok değişik varlıkları ve olayları ahenk içerisinde tutan ezeli-ebedi bir prensiptir. Hindûlara göre, bütün kutsal metinler, insanların bu doğal yasaya uygun hareket ederek, mutlak helâktan kurtulmalarını sağlayan kuralları içerir. Dolayısıyla kutsal literatüre uygun davranışlar dharmayı güçlendirirken, gayri ahlâki davranışlar onu sarsar, hem bu eylemlerde bulunan kimselerin hem de topyekün âlemin yok olmasına yol açar. Nitekim, *Manu Kanunname-si*'nde, kralların kanunlarını bu evrensel kanuna uygun biçimde hazırlamaları tavsiyesinden sonra şu ifadeler yer alır; *Dharma ihlâl edilirse, helâk eder. Korunursa, o da sizi korur. Dolayısıyla dharma hiç tahrip edilmemeli ki sizi helâk etmesin.*⁶

Yine Gita'nın şu ifadelerinde de Tanrı'nın inkarne etmesinin, yani değişik varlık formlarında yeryüzüne gelişinin nedeni olarak, dharmanın zevâli ve adharmanın dharma üzerine hâkim oluşu gösterilir ki, dharma burada da âlemdeki **evrensel denge ve ahenk yasası** anlamında kullanılmıştır;

"Ey Arjuna! Her ne zaman ki, dharmada düşüş adharma artış olur, işte ben o zaman inkarne ederim.

"İyilerin korunması, kötülerin cezalandırılması ve dharmanın yeniden tesis edilmesi için ben zaman zaman yeryüzüne gelirim"

Bu anlamı itibariyle dharma kavramının, Vedalar dönemindeki rta ve daha sonraki dönemlerde genel nedensellik ve ahlâki anlamda enerjinin korunumu yasası biçiminde tasvir edilen karma anlayışıyla yakından ilgili olduğu dikkati çeker. Zira Rig Veda ilâhilerinde, bazen Agni, Soma ve Varuna gibi tanrılarla özdeşleştirilen bazen de onlar tarafından konulan ve korunan evrensel bir kanun olarak nitelendirilen *Rta*, hem ahlâki hem de kozmik önemi

---

⁶ *The Laws of Manu*, VIII/15.

⁷ *Bhagavad Gita*, IV/7-8 Bazı Gita tefsirlerinde ise, buradaki *dharma* ve *adharma* terimlerinin "iyilik ve kötülük" yada "adalet ve adaletsizlik" olarak tercüme edilmeleri sözkonusudur. Ancak biz, dharmayı adalet ve iyilik prensiplerini de içeren evrensel bir yasa olarak düşündüğümüzden, bu beyitlerde geçen dharma ifadesinin "doğal ahenk ve ahlâk yasası" şeklinde tercümesinin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

haiz bir kanundur. *Rişilerce* o, âlemde daha hiç bir fenomen yok iken varolan bir prensip olarak tanımlanır. Mevsimlerin düzenli olarak birbirini izlemesi, gece ve gündüzün arka arkaya gelişi, bütün ırmaklar denizlere boşaldıkları halde onların taşmayışı gibi tabii olaylardaki düzenin kaynağı *Rta*'dır. Bunun yanısıra, iyilerin mükâfatlandırılışı, kötülerin cezalandırılmasının nedeni de yine *Rta*'dır.⁸ Kısacası o, âlemdeki her türlü düzen ve ahengin kaynağıdır. Buna göre Vedalar sonrası kutsal literatürde hemen hemen aynı anlamlarda kullanılan *dharma* terimi, ahlâki boyutu biraz daha fazla ön plana çıkmış olan *Rta* yasasını ifade eden bir kavram olarak tanımlanabilir.

Dharma, kozmik ve ahlâki bir yasa olarak, Hinduizm'deki *karma*, *samsara* ve *mokşa* anlayışlarıyla da çok yakından ilişkilidir. Zira o, varoluşla ilgili diğer bütün alanları kuşatan evrensel bir yasadır, hiç birşey onun kapsam alanı dışında değildir. Dolayısıyla böyle şumullü bir yasanın, *karma* yasasını dışarıda bırakması sözkonusu olamaz. Diğer taraftan, bireysel ruhların iki temel niteliği olan *samsara* ve *mokşa* da yine *dharma* yasası gereği meydana gelen durumlardır. Çünkü *mokşa*, *dharma* yasasına uygun davranış sergileyen bireylerin kavuşacakları mutlak kurtuluş halini, *samsara* ise bu yasaya tam olarak riayet etmeyenlerin karşılaştıkları acılı ve sıkıntılı durumu ifade eden kavramlardır.⁹

b) *Dharmanın* bu anlamıyla çok yakından alâkalı diğer bir manası ise; onun, kutsal metinlerde vazedilmiş ve uyulması insan ačíndan zorunlu olan kurallar manzûmesi anlamında kullanılmasıdır.¹⁰ Hindûlara göre bu kuralların amacı, hem insanların diğer insanlar ve canlılarla ilişkilerinin düzenlenmesi hem de bireysel ruhun Tanrı ile ayniyetini idrâk etmesidir. Böylece *dharma*, topyekün âlemi yeniden *Krta Yuga* safhasındaki düzen ve ahenk durumuna ulaştırmak ya da bu durumu muhafaza edebilmek amacıyla ortaya

---

⁸ H.W.Wallis, *The Cosmology of the Rigveda*, Edinburg, 1887, s.91-98; Ninian Smart, *The Religious Experience of Mankind*, London, 1971, s.91-92; S.C.Thakur, a.g.e., s.58-59.

⁹ S.C.Thakur, a.g.e., s.56-59.

¹⁰ *Dharma*, Buddizm'de daha ziyade bu anlamda kullanılmıştır. Zira *dharma* (*dhamma*), bu dinî sistemde çoğunlukla Budda tarafından öğretilen gerçekleri ifade eder. Bkz., Tadeusz Skorupski, "Buddist Dharma and Dharmas", *ER*, IV/332-338.

konulmuş ilâhi kurallar demektir. *Dharma* bu anlamında daha ziyade *din* veya *şeriat* kavramlarıyla ifade edilir. Hindûlar kendi dinlerine *dharma* veya *sanatana dharma* adını verirken, sözkonusu kavramı genellikle bu anlamda kullanırlar.¹¹ Ancak bu, *dharmanın* ilk anlamıyla yakından ilgilidir. Zira, hem yukarıda sözü edilen kozmik yasa ile bu kutsal metinlerin kaynağı aynıdır, hem de kutsal metinlerde yer alan kurallar, insanların bu evrensel yasaya uygun hareket etmelerini sağlamak amacıyla vazedilmişlerdir. Bu nedenle, *sanatana dharma* denildiğinde genellikle, Tanrı Brahma'dan¹² sudûr eden âlemin özü ve doğasına uygun olarak, bu ahenk halinin devam etmesini sağlayan kurallar manzûmesi kastedilir ki, böyle bir din tanımı bizim "fitrî din" veya "tabîî din" anlayışımızla büyük benzerlik gösterdiği öylenebilir.¹³

Hindûların *sanatana dharma* diye nitelendirdikleri bu dinin diğer özellikleri ise şunlardır:

- 1- O, herşeyden önce insanın Tanrı ile özdeşliğine önem verir.
- 2- Özellikle Vedalar sonrası kutsal literatüre göre, Tanrı dışarıda değil, bi-

---

¹¹ R.C.Zeahner, *Hinduizm*, London, 1966, s.2-3

¹² Hinduizm'de varoluşun, genelde her türlü kişisel özellikten uzak mutlak Tanrı Brahma'dan sudur biçiminde meydana geldiği kabul edilir. Ortadoğu kökenli dinlerde rastladığımız yaratılış hikayelerine burada pek rastlanmaz. Bu konuda bkz. The Laws of Manu, I/1-15

¹³ *Sanatanadharmaya* kavramı daha ziyade Mahatma Gandhi ve S.Radhakrishnan'ın eserleri ile Batı dünyanın dünyasında tanınmış bir kavramdır. M. Gandhi kendini *Sanatana Hindu* olarak tanımlar ve bunun nedenlerini şöyle açıklar. Çünkü, diyor Gandhi, ben,

1- Vedalara, Upanişadlara, Puranalara ve bunlar aracılığıyla bildirilen ilâhi hakikatlere inanırım.

2- *Varnasramadharmaya* inanırım. Bana göre *varnasramadharmaya* kesinlikle Vedalara dayanır ve orada ifade ettiği anlam kesinlikle günümüzdeki anlamından farklıdır.

3- İneğin kutsiyetine inanırım.

4- Putlara tapınmayı reddederim.(Bkz. S.W.Bakhle, *Hinduizm*, s.136'dan naklen)

Dahası, Gandhi'ye göre Hinduizm, sadece zahiri ritüellere dayanmayan, bireyi Tanrıyla karşı karşıya getiren ilâhi bir yoldur. (Bkz. age, s.133)

S.Radhakrishnan ise *sanatanadharmayı* çoğunlukla *doğal* veya *evrensel* din anlamında kullanmıştır. Ona göre insanoğlunun gerçek dini budur.Böyle bir din, günümüzdeki mevcut hiç bir dinî sistemle özdeşleştirilemez. *Sanatanadharmaya*, Vedaların önerdiği gerçek dindir.(Bkz.S.W.Bakhle, age, s.156-158)

lâkis insanın içindedir. Kişinin, O'nun varlığını idrâk etmesi, ruhsal gelişimin zirvesi kabul edilir.

3- Böyle bir idrâk seviyesine ulaşmak için kişi, öncelikle kendini aşmalıdır. Kendini aşma, bireyin bedensel, zihinsel ve aklî olarak değişimi (transformasyonu) demektir.

4- Böyle topyekün bir değişimi gerçekleştirebilmek için birey, geleneksel *karma*, *bhakti* ve *jnana* yöntemlerine karşılık olabilecek fiziksel gelişim, duygusal gelişim ve entellektüel gelişim basamaklarından geçmek zorundadır.

5- Hinduizm tarafından önerilen muhtelif uygulamalar (yoga egzersizleri), bireyin, böyle yüce bir gayeye hazırlanması veya Tanrılık statüsünü kazanması amacına yöneliktir. Bu uygulama ve temrinler, tıpkı bilimsel icat ve keşifler için gerekli olan deneyler gibidir. Nasıl ki, deney olmadan bilimsel ilerleme ve keşifler imkansız ise, dinin önerdiği pratikler yapılmadan ruhsal gelişim mümkün değildir.

6- Bu bakımdan Hinduizm'de, gerçek anlamda dogma, kast ve mezhep ayırımı yoktur. Dolayısıyla o, *sanatana dharmadır* ve modern çağa en uygun dindir.¹⁴

Kısacası *dharma* teriminin, özellikle bu anlamı açısından, her bakımdan bizdeki *tasavvufî din* anlayışına tekâbül ettiği de söylenebilir. Ancak hataya düşmemek için, onun daha farklı anlamlarda da kullanıldığını ve yegane *dharma* anlayışının bu olmadığını hatırdanda bulundurmamız lâzımdır.

c) *Dharma* teriminin oldukça yaygın üçüncü anlamı ise, "bireyin sosyal statüsü veya içinde bulunduğu duruma uygun davranış"tır. Başka bir ifadeyle *dharma*, bireyin toplumsal, ahlâki ve kanuni yükümlülüklerine delâlet eder. Nitekim, Hinduizm'de kişinin mensubu olduğu kast ve yaşadığı hayat tarzı ile ilgili bütün sorumluluklarına *varnasramadharma* adı verilir. Bunlar kişinin kendi iradesiyle seçip üstlendiği sorumluluklar olmayıp, ona, doğuş-

---

¹⁴ S.W.Bakhle, *Hinduizm Nature and Development*, Patna, 1991, s.185.

tan verilmiş ilâhi kaynaklı yükümlülüklerdir. Bunlar bireysel hayatın her yönünü ilgilendiren; dinî ve dünyevi her türlü sorumluluğu kuşatan kurallardır.¹⁵

Bunların yanısıra, insanların yaşı, kast veya sosyal statüsüyle ilgili olmayıp, herkes tarafından yerine getirilmesi gereken genel görev ve sorumluluklar da vardır. *Sadharana dharmas* adı verilen bu prensipler, aslında hiçbir canlıyı yaralamama-öldürmeme (*ahimsa*), doğruluktan ayrılmama (*satya*), hırsızlıktan kaçınma (*asteya*), zinaya yaklaşmama (*brahmacharya*) ve dünya malını tamah etmeme (*aparigraha*) gibi evrensel ahlâk kurallarıdır.¹⁶

Toplumsal hayatın düzenli olarak devamı ve bireysel kurtuluşun gerçekleştirilebilmesi bakımından, bütün bu sorumlulukların mutlaka yerine getirilmesi gerekir. Ancak sadharana dharma adı verilen genel ahlâki faziletlerin icrası sırasında, bunlarla kasta veya yaşa ait sorumluluklar arasında bir çatışma ortaya çıkarsa, birinciden feragat edilerek ikinci tür sorumluluklar tercih edilir.¹⁷ Zira Bhagavad Gita'da, *svadharma* (özel mükellefiyet) olarak tanımlanan bu sosyal ve ahlâki mükellefiyetler, sözkonusu kimsenin kişisel durumu ve kişisel özelliklerine en uygun davranış tarzları olarak tanımlanır. Dahası, kişinin başkasına ait mükellefiyetleri çok iyi eda etmektense, kısmen de olsa kendi sorumluluklarını yerine getirmesinin daha doğru olduğu zikredilir¹⁸ ve bir kimsenin kendi asli sorumluluklarını yerine getirirken hiç tereddüd göstermemesi tavsiye edilir.¹⁹ Aksi bir durumda ise, hem bireyin günah-

---

¹⁵ *Manu Kanunnamesi*'ne göre *dharmanın* (hem din hem de sosyal sorumluluk anlamında) kaynağı dörttür:

1- Vedalar, 2- Vedaları bilenlerin örf ve adetleri, 3- Aziz ve faziletli kimselerin eylemleri, 4- Onların hoşnut olduğu davranışlar. Burada söz konusu edilen sosyal görevler, bu dört kaynağa dayanılarak belirlenmiştir. Bunları yerine getiren kimselerin hem dünyada hem de ölümden sonra sözle anlatılamaz bir mutluluk yaşayacakları kabul edilir. Geniş bilgi için bkz. *The Laws of Manu*, II/6-9.

¹⁶ *Arthasastra* ve *Dharmasastra* adıyla anılan kutsal yazılarda bu kuralların sayısı bazen beş bazen de on olarak zikredilir. Bkz. *The Laws of Manu*, VI/91-92; Kedar Nath Tiwari, *Comparative Religion*, Delhi, 1990, s.33; W.Mohany, agm, *ER*, IV/330.

¹⁷ W.Mohany, agm, s.330-331.

¹⁸ *Bhagavad Gita*, III/35, XVIII/47.

¹⁹ *Bhagavad Gita*, II/31.

kâr olacağı ve onurunun zedeleneceği hem de toplumsal çöküntünün ve topyekün helâkın meydana geleceği kabul edilir.²⁰

Dharma kavramının Mimamsa ekolünde, genellikle bu son anlamda kullanıldığı görülür. Burada *dharma*, *karma* kavramıyla eş anlamlı olarak, genellikle dinî ve dünyevi her türlü görev ve sorumluluğu ifade eder. Mimamsaya göre *dharma*, insanların yapmaya mecbur oldukları emir ve yasaklardır. Bunlar *nitya* (zorunlu), *kamyā* (iradi) ve *pratisiddha* (yasaklanmış) olmak üzere üç gruba ayrılır. *Nityadharmā*, genellikle, günlük dualar (*sandhya*) ve bireylerin özel hayatlarıyla ilgili doğum, ölüm ve asalet ipini takınma törenleri (*namakarana*, *upanayana* ve *anyesti samskara*) gibi mutlaka yerine getirilmesi gereken dinî mükellefiyetlere delâlet eder. *Kamyadharmā* ise, İslâm dininde *nafile* veya *müstahap* olarak nitelendirilen ve daha ziyade sevap kazanma amacıyla icra edilen, çoğunlukla dinsel niteliği ağır basan davranışlar anlamına gelir. Bazen de, insanların belirli bir gaye için icra ettikleri dinsel törenler olarak açıklanır. *Pratisiddha dharma*'ya gelince, İslâm dinindeki *haram*'ın karşılığıdır; kutsal metinlerce yapılması yasaklanan eylemler için kullanılır.²¹ Buna göre *dharma* kavramının özellikle Mimamsa ekolünde daha ziyade dinî önemi haiz ibadet, dua ve yasaklar anlamında kullanıldığı söylenebilir. Zira onun, dinî ve dünyevî her türlü eylemi içerdiği söyleniyorsa da, uygulamada daha ziyade dinî uygulamalar için kullanılması sözkonusudur.

d) Bunların yanısıra *Dharma* kavramının, özellikle Caynizm ve Budizm'de, teknik anlam olarak nitelendirilen diğer bir kullanımı daha vardır. Buna göre *dharma*, âlemin ve varoluşun nihai unsurları veya prensipleri anlamına gelir. Nitekim Caynizm'de *dharma*, varoluşun altı ana unsurundan bi-

---

²⁰ *Bhagavad Gita*, II/32-39.

²¹ B.N.Singh, *Dictionary of Indian Philosophical Concepts*, Varanasi, 1988, s.82-83; M. Simon Weigtman, "Hinduism", *A Handbook of Living Religions*, Ed. John R.Hinnels, s.215-217.

ridir, hem *pudgala* ve *jiva* atomlarının hem de eşyanın hareketine imkân veren ezeli-ebedi bir prensiptir.²² O, balıkların hareketine imkân veren, denizdeki veya göldeki su ile mukayese edilir. Nasıl ki, balıkların buralarda hareket edebilmeleri için su gerekli bir unsurdur. Aynen bunun gibi, dharma da pudgala ve jiva atomlarının hareket ederek birbiriyle ilişkiye girmeleri ve çeşitli kombinasyonlar oluşturarak âlemdeki fenomenleri oluşturabilmeleri açısından zorunlu bir prensiptir. Ancak atomların hareket yetenekleri onların özündendir; bu, *dharma* tarafından onlara verilen bir özellik değildir. Bu durumda *dharma*, sadece onlara sahip oldukları yetenekleri kullanma imkânı sağlayan bir araçtır.²³

Aynı şekilde Buddizm'in Sarvastivada ekolünde dharma terimi, varoluşun mutlak unsurları veya prensipleri anlamında kullanılmıştır. Ancak burada o, muhtelif varoluş unsurlarından herhangi birine değil, hepsine delâlet eder. Nitekim Nikaya olarak bilinen kutsal literatürde 550 dharmadan, Mahaparinibbana Suttanta'da ise 1.011 dharmadan sözedilir. Bu unsurlar *bağımlı nedensellik kanununa* (pratitya-samutpada) göre fenomenleri oluşturur ve onların tekâmülünü sağlar. Sözkonusu ekolde bu unsurlar, fenomenler âleminin kurallarına göre hareket edenler-etmeyenler, tanınma süreçleri ve üç boyutlu Buddist kozmolojisindeki hayatın akış süreciyle ilişkilerine göre olmak üzere çeşitli şekillerde tasnif edilirler.²⁴ Görüldüğü gibi, *Dharma* kavramı burada da yukarıdaki anlamlarından farklı olarak, varoluşun ana unsuru **atom** manasında kullanılmıştır.

Sonuç olarak *dharma*, Hint dinlerinde insanların ilgi alanları, kültürel durumları ve dinî yönelişlerine bağlı olarak çok çeşitli anlamlarda kullanılmış

---

²² Caynizm'de Yaratıcı bir Tanrı'nın varlığı kabul edilmez. Alem ve oradaki varoluşun şu altı unsur veya prensip sayesinde gerçekleştiğine inanılır: Pudgala (maddi unsur), jiva (ruh veya canlılık unsuru), akasa (mekan), dharma (hareket) ve adharma (durağanlık/sükûnet). Bütün varoluş bunlar sayesinde gerçekleşmiştir ve tabiat kendi kanunlarına göre işlemektedir. Bu işleyiş Tanrı veya benzeri bir varlığın müdahalesi sözkonusu değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Satichandra Chatterjee- Dharendra Mohan Datta, An Introduction to Indian Philosophy, Calcutta, 1984, 96-100.

²³ S.Chatterjee-D.Datta, a.g.e. s.99.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Tadeusz Skorupski, a.g.m., s.332-337.

bir kavramdır. Tanrının varlığına inanan dindâr bir Hindûya göre *dharma*, âlemin düzen ve ahengini sağlayan *ilâhi bir kanun*; bir hukukçuya göre ise, doğruyu veya yanlışını birbirinden ayırt edebilmemize ve böylece adâletin ve huzurun sağlanmasına imkân veren *önemli bir kriter*dir. Aynı şekilde, bir felsefeciye göre o, evrendeki uyumun kaynağı olan *kozmik bir prensip* ya da âlemin ve *varoluşun ana unsuru* veya böyle *ana unsurlardan biridir*. Kısacası *dharma*, bilimsel açıdan eşyanın karakteristik özelliğine; ahlâki ve hukûki anlamda, görev ve sorumluluğa; genel anlamda ise, din, şeriât, örf ve adet gibi farklı anlamlara delâlet eden oldukça şumullü bir kavramdır.